

भारतस्य नाट्यपरम्पराः परिचयः इतिहासः च

टिप्पणी

आधुनिकयुगे वयं नाटककलानां भिन्नानि रूपाणि पश्यामः। यथा- सिनेमा, नाट्यं, वीथिनाटकं, लोकनृत्य-अभिनयम् इत्यादयः। विचारणीयः प्रश्नः अस्ति यत् वर्तमानकालस्य नाटकं वा नाट्यकला वा एतादृशे रूपेण, स्थितिः च सर्वदा उपलब्धा स्यात्? उत्तरम् अस्ति- नैव। भारतीयसंस्कृतेः मुख्यं लक्षणं तस्याः विश्वप्राचीनता, प्रवाहपूर्णविकासः च अभवत्। अर्थात् सर्वाणि शास्त्राणि, साहित्यानि, कला, भाषा, वस्त्राणि, अलङ्काराः इत्यादयः निरन्तरं परिवर्तनशीलाः, उन्नताः च भवन्ति स्म। कदाचित् तस्य लचीलता, नवीनतां स्वीकुर्वितुं क्षमता च तस्य शाश्वतप्रगतेः प्रमाणम् अस्ति। यदि भारतीयनाट्यकला विचार्यते तर्हि तस्याः स्वरूपं अवगन्तुं तस्याः उत्पत्तिः, क्रमिकविकासः, नाटकीयतत्त्वानि इत्यादीनां विस्तृताध्ययनम् अत्यावश्यकं भविष्यति। अतः अस्य पाठस्य माध्यमेन वैदिक-पश्चात् वैदिक-पौराणिक-महाकाव्य-युगेषु नाटकस्य स्थितिं अवगत्य तस्य विविधाः पक्षाः प्रकाशं प्राप्नुयुः। एतदतिरिक्तं संस्कृतसाहित्यस्य प्राचीनभारतीयसाहित्यस्य च प्रमुखानां नाटकानां नाटककारानाञ्च विषये विस्तृताध्ययनसामग्री अपि प्रस्तुता भवति, यस्य फलस्वरूपं शिक्षार्थिनः भारतीयनाट्यविज्ञानस्य सर्वान् पक्षान् विश्लेषितुं शक्नुवन्ति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- भारतीयनाट्यकलाप्रवर्तनस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- नाट्यकलानां उत्पत्तिविषये ज्ञातव्यम्;
- नाट्यकलानां विकासं अवगच्छन्तु;
- भारतीयनाट्यकलायाः विविधरूपेषु ज्ञात्वा तस्याः क्रमिकविकासं अवगन्तुं;

टिप्पणी

- भारतीयशास्त्रपरम्परायाः अन्तर्गतं नाटकस्य मुख्यतत्त्वानि जानन्ति; तथा
- प्रमुखसंस्कृतनाट्यकारानां विषये तेषां कृतीनां विषये च ज्ञातव्यम्।

१.१ नाट्यकलापरिचयः

संस्कृतसाहित्ये जीवनस्य सर्वान् पक्षान् समुचितरूपेण प्रस्तुतं भवति। मानवजीवनस्य लक्ष्यं चतुष्टयस्य - धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-प्रयत्नानां प्राप्तिः इति मन्यते। अतः तेषां नियमनार्थं शास्त्रसमूहः निर्मितः। पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिः सामान्यजनानां कृते सुलभं सुलभं च कर्तुं कलाः उद्भूताः। सर्वेषां ललितकर्मणां व्याप्तरूपं नाटकं कलापरिणामं मन्यते। नाटकं काव्यस्य सर्वोत्तमविधा अस्ति या दृश्यकाव्यस्य अन्तर्गतं आगच्छति। वस्तुतः काव्यं द्विविधं मन्यते- श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं च। श्रव्यकाव्ये शब्दाः पाठकानां हृदये अनुरागं जनयन्ति, परन्तु दृश्यकाव्ये श्रवणसहितं दृश्यस्य अपि महत्त्वम् अस्ति। शब्दातिरिक्तं पात्राणां अभिनय-वेष-हाव-भावादि-काव्य-तत्त्वानां अपि तस्मिन् प्रमुखता वर्तते। नेत्रेण यत् किमपि प्रतीयते तत् श्रुतं पठितं वा अपेक्षया अधिकं रोचकं रोचकं च दृश्यते इति न संशयः। अतः दृश्यकाव्यस्य उत्तमरूपा नाट्यकला अतीव रोचकः, आकर्षकः, आकर्षकः च विधा इति प्राचीनकालात् एव पूज्यते।

पूर्वोक्तं संस्कृतसाहित्यस्य अन्तर्गतं काव्यं द्विविधम्। दृश्यकाव्यस्य मुख्यतया द्वौ प्रकारौ स्तः- रूपकम् उपरूपकम् च। रूपकं दशविधं उपरूपकं च अष्टादश प्रकारं भवति। रूपकस्य प्रथमः अग्रणीः च वर्गः 'नाटकम्' अस्ति यत् आधुनिकसाहित्ये सम्पूर्णं दृश्यकाव्यं वा नाटकं वा प्रतिनिधयति। यद्यपि संस्कृतसाहित्ये अस्याः सीमाः निर्धारिताः सन्ति, परन्तु सामान्यतया सर्वप्रकाराः दृश्यकाव्याः नाटकम् इति उच्यन्ते। दृश्यकाव्यस्य नाटकस्य वा अन्ये नाम अपि लोकप्रियाः सन्ति। नटः नर्तकः वा पात्राणां अवस्थाः स्वयमेव गृह्णाति इति कारणतः 'रूपकम्' इति कथ्यते। प्रस्तुते सन्दर्भे केवलं दश प्रकाराः रूपक अथवा नाटकस्य वर्णनं क्रियमाणाः सन्ति, ये सन्ति - नाटकं, प्रकरणं, भाणं, प्रहसनं, डिमः, व्यायोगं, सामवकरं, वीधि, अङ्कः, इहमृगं।

१.२ नाट्यकलायाः उत्पत्तिः

नाट्यकला कदा कथं च उत्पन्ना इति विषये किमपि निश्चितप्रमाणस्य अभावः अस्ति। भारतीयपरम्परायां नाट्यस्य उत्पत्ति-इतिहासस्य विषये चतुर्षु वेदेषु, ब्राह्मणग्रन्थेषु, अरण्यकेषु, उपनिषदेषु, प्राचीनशिलालेखेषु, साहित्यग्रन्थेषु, जातककथासु, लोकपरम्परासु च केचन संकेताः सन्ति, अस्य फलस्वरूपं अनेके सिद्धान्ताः तथा कालान्तरेण विद्भिः प्रत्ययाः प्रचारिताः, येन नाटकस्य उद्भवस्य सम्भावना प्रस्तुता। एतानि संभावनानि आन्तरिकबाह्यस्रोताश्रितानि सन्ति, येषां केचन सिद्धान्ताः अस्मिन् अध्याये प्रस्ताविताः सन्ति।

i) नाट्यशास्त्रे आचार्यः भरतस्य मतम्

नाटकसम्बद्धं प्रथमं पुस्तकं 'नाट्यशास्त्रम्', यस्य रचयिता भारतमुनिः आसीत्। अयं ग्रन्थः

टिप्पणी

ईपू १०० तः ३०० क्रि.श.पर्यन्तं लिखितः इति विश्वासः अस्ति। कदाचित् नाट्यशास्त्रस्य उत्पत्तिः कश्चन प्राचीनः सूत्रग्रन्थः आसीत्, परन्तु वर्तमानकाले भारतमुनिलिखितं नाट्यशास्त्रं नाटकविज्ञानस्य निर्माणं मन्यते। भरतस्य मते वैवस्वतमन्वन्तरस्य त्रेतायुगे इन्द्रादयः देवाः भगवन्तं ब्रह्मणः समीपं गत्वा तादृशं मनोरञ्जनसाधनं प्रदातुं प्रार्थितवन्तः यत् दृश्यं श्रव्यं च समाजस्य सर्वैः वर्गैः स्वीकारं कर्तुं शक्यते। फलतः ब्रह्मा योगस्य साहाय्यम् आदाय चतुर्णां वेदानां अंशान् गृहीत्वा 'नाट्यवेद' इति पञ्चमवेदरूपेण रचितवान्। सः ऋग्वेदात्, यजुर्वेदात् अभिनयम्, सामवेदात् संगीतं, अथर्ववेदात् रसं च गृहीतवान्। तदतिरिक्तं शिवात् ताण्डवं पार्वतीतः लस्यं च गृहीत्वा नृत्यतत्त्वानि दत्तानि आसन्। महेन्द्रध्वजस्य महान् अवसरे ब्रह्मादेशात् आचार्यभारतेन 'सुरविजय' इति नाटकं कृतम्। 'अमृतमन्थन', 'त्रिपुराह' इति नामानि रूपकाः प्रथमं ब्रह्मणा विरचिताः। एवं ब्रह्मादेशात् पञ्चमवेदरूपं नाट्यशास्त्रं पृथिव्यां आनयत्।

ii) ऋग्वेदस्य संवाद-सूक्तेभ्यः संस्कृतनाटकानाम् उत्पत्तिः

नाट्यस्य उत्पत्तिविषये भारतीयपाश्चात्यविद्भिः भिन्नाः मताः प्रस्तुताः सन्ति। प्रो.मैक्स मुलर, सिल्वेन् लेवी, वॉन् श्रोडर, हर्टेल इत्यादयः पाश्चात्यविद्वानानां मते ऋग्वेदस्य संवादस्तोत्रेभ्यः संस्कृतनाट्यानां उत्पत्तिः विचारयितुं शक्यते यतोहि ऋग्वेदस्य संवादस्तोत्राणि नाटकस्य प्राचीनतमं रूपं दृश्यन्ते। एतेषु संवादस्तोत्रेषु इन्द्र-मारुतसंवाद (ऋग्वेद १/१६५, १७०), अगस्त्य-लोपामुद्रा संवाद (ऋग्वेद १/१७९), विश्वामित्र-मित्रसंवाद (ऋग्वेद ३/३९), वसिष्ठ-सुदास संवाद (ऋग्वेद ७/८३), यम-यमी-संवाद (ऋग्वेद १०/१०), इन्द्र-इन्द्राणी-वृषकपि-संवाद (ऋग्वेद १०/८६), पुरुर्व-उर्वशी-संवाद (१०/९५) तथा सर्मा-पाणि-संवाद (१०/१०८) आदि।

iii) ग्रीकरूपकाभ्यः उत्पन्नं नाटकम्

पाश्चात्यविद्वांसः वेबर-विन्दिशयोः मते संस्कृतनाटकस्य उत्पत्तिः ग्रीक-उपमाभ्यः अभवत्। एतेषां विद्वांसः स्वमतस्य पुष्ट्यर्थं कतिपयानि आधाराणि प्रस्तुतवन्तः यथा - संस्कृत-ग्रीक-नाटकयोः साम्यतम्, अलेक्जेंडरस्य भारते आक्रमणात् (३२६ ईपू) पूर्वं भारतस्य ग्रीसस्य च सांस्कृतिकसम्बन्धः इत्यादयः अस्य अतिरिक्तं प्रो.विन्दिशस्य मतेन संस्कृतनाट्येषु कृत्यविभागः, प्रस्तावना-उपसंहारः, पात्राणां प्रवेशनिर्गमनविधिः, विदूषकः प्रतिनायकः च इत्यादीनां पात्राणां लक्षणं, 'यवनिका' इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगः भारतीयनाट्यकलायां ग्रीक-रूपकाणां स्पष्टप्रभावं प्रतिबिम्बयति। भारतस्य मध्यप्रदेशराज्यस्य सुरगुजाविभागे सीताबेङ्गुहायां (२०० ई पू) प्राप्तस्य पाषाणनिर्मितस्य नाट्यगृहस्य ग्रीकनाट्यगृहस्य सादृश्यमपि अस्य मतस्य समर्थनं कुर्वन्तः विद्वांसः ऐतिहासिकसाक्ष्यरूपेण प्रस्तुताः सन्ति। परन्तु जर्मनविद्वांसः पिशेल तथा डॉ. कीथ् इत्यनेन एतस्य मतस्य दृढतया खण्डनं कृत्वा ग्रीक-उपमाभ्यः संस्कृतनाटकानां उत्पत्तिः अप्रासंगिकः इति उक्तः।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

iv)) भारतीय नाट्यस्य उत्पत्तिः कठपुतली-नृत्येन अभवत्

पाश्चात्यविद्वान् पिशेल् भारतस्य प्राचीनकठपुतलीनृत्यपरम्परां भारतीयनाट्यस्य उत्पत्तिकारणम् इति मन्यते। पिशेलः संस्कृतनाट्येषु 'सूत्रधर', 'स्थापक' इति शब्दानां प्रयोगं पुत्तलिकानृत्यमाश्रितं मन्यते स्म यतोहि नाटकस्य प्रबन्धकः सूत्रधरः, परिचयं ददाति यः स्थापकः इति च कथ्यते। परन्तु पिशेलस्य एतत् मतं तार्किकं न दृश्यते यतोहि सरलकठपुतलीनृत्यप्रदर्शनात् रस-भावनात्मक-अभिनयित-नाटकस्य उद्भवस्य कल्पना असम्भवं दृश्यते।

v) मृत-आत्मा:- श्राद्धः वा वीरपूजामाध्यमेन नाट्यस्य उत्पत्तिः अभवत्

पाश्चात्यविद्वान् रिज्वे इत्यस्य मतेन यथा ग्रीसदेशे स्वमृतपूर्वजानां सम्मानार्थं ग्रीकदुःखदरूपकाः उद्भूताः, तथैव भारतीयनाटकस्य उत्पत्तिः भारते च वीरपूर्वजानां सम्मानार्थं कृतं च स्यात्। रामकथः कृष्णलीला इत्यादयः स्वमतस्य पुष्ट्यर्थं तेन कथिताः, परन्तु श्रीरामश्रीकृष्णयोः कथाः वीरपूर्वजानां श्रद्धापेक्षया अधिकं उपदेशात्मकं अभिव्यक्तिं मनोरञ्जनं च प्रददति। एतदतिरिक्तं ग्रीक-उपमानानां संस्कृत-सुखद-रोमान्टिक-उपमानां च तुलने दुःखदः अन्त्यः असङ्गतः इव भासते।

vi) छायानाटकेभ्यः नाट्यस्य उत्पत्तिः अभवत्

जर्मन-विद्वांसः लुडर्स् कोनो च छायानाटकं भारतीयनाट्यस्य उत्पत्तिं मन्यन्ते। परन्तु एतत् मतम् अपि प्रामाणिकं नास्ति यतोहि छायाचित्रद्वारा प्रदर्शितानां छायानाटकानाम् प्राचीनता, संख्या च भारते नाममात्रं दृश्यते। १२४३ तमे वर्षे प्राप्तः 'दुताङ्गद्' इति प्रथमः छायारूपा संस्कृतभाषायां उपलभ्यते।

vii) महोत्सवसिद्धान्तात् उत्पन्नं नाटकम् (मेपोल-नृत्यम्)

केचन पाश्चात्यविद्वांसः ध्रुवनृत्यं यूरोपे संस्कृतनाटकस्य प्रथमरूपं मन्यन्ते। अस्मिन् नृत्ये जनाः एकस्मिन् स्थाने स्तम्भं स्थापयित्वा, नृत्यं कृत्वा, अभिनयम् इत्यादीनि आनन्देन उत्सवम् आचरन्ति। इन्द्रध्वज-उत्सवस्य अस्य मेपोल-नृत्यस्य तुल्यम् इति मत्वा संस्कृत-नाट्यस्य उत्पत्तिविषये पाश्चात्य-विद्वांसः मतं प्रस्तावितवन्तः, परन्तु एतदपि असङ्गतम् अस्वीकार्यं च अवधारणा यतोहि सरलनृत्यात् नाटकसदृशस्य काव्यस्य उत्पत्तिः तार्किकः न दृश्यते। एतदतिरिक्तं वर्षाकालस्य अन्ते इन्द्रध्वजपर्वः आचर्यते यत् मेपोलनृत्यात् सर्वथा भिन्नम् अस्ति।

निष्कर्षरूपेण उपर्युक्तविमर्शस्य आधारेण संस्कृतनाटकानां उत्पत्तिं विशेषतत्त्वेन विचारयितुं न तार्किकं दृश्यते। अस्य प्रारम्भिकतत्त्वानि वैदिकसाहित्यात् प्राप्यन्ते, कालान्तरेण तस्य व्यवस्थितविकासानन्तरं वर्तमानकालविस्तृतरूपं प्राप्यते। भारतमुनिः नाट्यशास्त्रे व्यापकव्याख्यानं प्रस्तुतवान्, नाटकस्य सर्वेषु तत्त्वेषु प्रकाशं क्षिप्य, यत् वैदिकयुगे भारतीयरूपकानाम् उत्पत्तिसिद्धान्तस्य समर्थनं करोति। अनेन सिद्धं भवति यत् भारतीयनाटकस्य प्रथमचरणस्य

आरम्भः वैदिककाले एव अभवत्। ऋग्वेदस्य संवादाः, यजुर्वेदस्य संस्कारस्य अभिनयः इत्यादयः, सामतः गीतानि, अथर्ववेदात् प्राणसारं च इत्यादीनां नाटकस्य विविधतत्त्वानां संग्रहणं कृत्वा भारतीयनाटकं स्वस्य मूलरूपेण प्रफुल्लितम् अभवत्।

पाठगत प्रश्नाः 1.1

1. संस्कृतसाहित्ये कतिप्रकाराः काव्याः विचार्यन्ते?
2. नाट्यकाव्यस्य के के प्रकाराः सन्ति?
3. नाटकस्य अन्ये कानि नामानि सन्ति?
4. नाटककलानां प्रथमः प्रामाणिकः ग्रन्थः कः?
5. नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः कः स्मृतः?
6. भरतमुनिमते चतुर्णां वेदानां मध्ये के नाट्यतत्त्वानि स्वीकृतानि?
7. नाट्यशास्त्रानुसारं ब्रह्मणा के रूपकाः रचिताः आसन्?
8. कालिदासस्य श्विक्रमोर्वशीयश् इति नाटकस्य आधारः किं मन्यते?
9. वेबर-विन्दिशयोः मते भारतीयनाटकानां उत्पत्तिः कः?
10. भारतीयनाट्यनिर्माणस्य विषये पाश्चात्यविद्वान् रिज्वे किं मतं प्रस्तुतं करोति?
11. छायानाटकेभ्यः भारतीयनाट्यकलानां उत्पत्तिः सिद्धान्तः केन दत्तः?
12. पाश्चात्यविद्वांसः यूरोपीयमैपोलनृत्यमहोत्सवस्य तुलनां केन भारतीयमहोत्सवेन सह कृतवन्तः?

टिप्पणी

१.३ नाट्यकलानां विविधरूपेण विकासः

सर्वप्रकारसाहित्येषु नाटकं श्रेष्ठं मन्यते तथा च काव्यस्य परमसीमा- 'नाटकान्तं कवित्वम्' इति कथ्यते। नाट्यपरम्परायाः प्रथमः उपलब्धः प्रामाणिकः च ग्रन्थः भरतमुनिलिखितः नाट्यशास्त्रः नाट्यकलायाः संक्षिप्तं वर्णनं प्रस्तुतं करोति। नाट्यशास्त्रे नाटकस्य रूपकम् अपि उच्यते, तदनन्तरं आचार्यैः स्वकृतौ अनुसृतम्। अस्मिन् सन्दर्भे आचार्यधनञ्जयेन स्वस्य दशरूपकग्रन्थे नाट्य-रूपक-रूपकस्य वर्णनं कृतम् अस्ति, ये वस्तुतः पर्यायवाचीः सन्ति। एकतः अभिनेत्रेण पात्राणां विविधावस्थानां अनुकरणं अभिनयद्वारा 'नाट्यम्' इति कथ्यते, अपरतः पात्राणां अवस्थाः अभिनेत्रे आरोपिते सति शास्त्रीयपरिभाषायां 'रूपक' इति उच्यते। नाट्यशास्त्रानुसारं नाट्यकलानां विकासः रूपकाणां नानारूपेषु दृश्यते। नाट्यशास्त्रे दश प्रकाराः रूपकाः विहिताः, येषां सामान्यपरिचयः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अत्र प्रस्तुतः-

- (१) **नाटकम्** - सर्वोपमासु अस्य प्रमुखत्वात् रूपकार्थः अभवत्। नाटकं तत् रूपकं यस्मिन् विषयः, नेता (नायकः) च रसस्य सर्वाणि लक्षणानि प्राप्यन्ते। पञ्चमं अथवा दशभागेषु संगठितम् अस्ति। अस्य कथा प्रसिद्धेषु ऐतिहासिकग्रन्थेषु उल्लिखिता अस्ति। अस्य नायकः प्रसिद्धः राजा राजऋषिः वा। एतदतिरिक्तं वीर, शृंगार रस इत्यादीनि युक्तं नाटकं काव्ये सर्वोत्तमम् इति कथ्यते- 'काव्येषु नाटकं रम्यम्'।
- (२) **प्रकरणम्** - द्वितीयप्रकारः रूपकः प्रकरणं यस्य काल्पनिककथा, ब्राह्मणरूपेण नायकः, मन्त्री-वणिजः इत्यादयः, नायिका आर्यरूपेण वा ग्रामवधुरूपेण वा मुख्यतया शृंगाराधारितलक्षणं च भवति। तस्मिन् कुलदश-अंकानि सन्ति।
- (३) **भाणम्** - एककृत्यैकचरित्ररूपकम्। अस्य चरित्रं मुख्यतया अतीव चतुरः बुद्धिमान् अस्ति यः आकाशवाक् रूपेण धूर्तस्य चरित्रस्य वर्णनं कथनैः टिप्पणीभिः च करोति।
- (४) **प्रहसनम्** - एषः हास्याधारितः काव्यरूपकः यस्य एकः वा द्वौ वा कृतौ स्तः। अस्मिन् पाखण्डिनां, धूर्तानाम्, भृत्यानां च चरित्रं चित्रितम् अस्ति।
- (५) **डिमम्** - प्रसिद्धकथानकेन युक्ते अस्मिन् रूपकविविधतायां हस्यस्य शृङ्गाररसस्य च अभावः अस्ति। भारतमुनिनाट्यशास्त्रे उल्लिखितः शत्रिपुरादाहश्च डीमायाः प्राचीनतमम् उदाहरणं मन्यते।
- (६) **व्यायोगम्** - अस्य रूपकस्य कथा इतिहासे प्रसिद्धा अस्ति या भीम, दुर्योधन इत्यादि केनचित् प्रसिद्धेन व्यक्तिना आधारिता अस्ति। अस्मिन् अपि हास्य, शृंगार रसस्य च प्रयोगः नास्ति तथा च कथा एकस्मिन् कर्मणि कथ्यते। अत्र स्त्रीपात्राणाम् अभावः अस्ति।
- (७) **समवकारः** - अस्य कथा ऐतिहासिकः पौराणिकः वा यस्मिन् देवदानवकथा वर्णिता अस्ति। तस्मिन् वीररसः प्रधानः।
- (८) **वीथी** - अयं शृङ्गाररसयुक्तः एककर्मरूपकः भाणसदृशः लक्षणः।
- (९) **अङ्काः**- अयं रूपक-भेदः ऐतिहासिक-प्रसिद्धकथा, साधारणनायकः, करुणरसः, एकतः त्रीणि च कृतयः च सन्ति।
- (१०) **इहमृगा**- अस्य कथा प्रसिद्धस्य काल्पनिकस्य च मिश्रणम् अस्ति। अस्य चतुर्णां कृत्यानां भवति येषु मानवदेवरूपस्य नायकः प्रतिनायकः च वर्णितः अस्ति। अत्र शृङ्गारभासः नायकस्य स्थितिः अपि चित्रितः अस्ति।

एतेषु भेदेषु नाटकं प्राकरणं च मुख्यं मन्यते। पूर्वं लघु-एक-अङ्क-नाटकानि प्रदर्शितानि आसन्। पश्चात् तेषां विकासः दशरूपेषु अभवत्। एतेषां अतिरिक्तं नाट्यकला अपि उपरूपकरूपेण

विकसिता। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे उपरूपकाः न प्रस्ताविताः, परन्तु एकस्मिन् स्थाने 'नाटी' इति रूपकप्रकारस्य उल्लेखः अस्ति यः परकाले 'नाटिका' इति नाम्ना प्रसिद्धः अभवत्। आचार्यविश्वनाथेन कुलम् अष्टादश उपरूपकाः उल्लिखिताः सन्ति - १.नाटिका, २. त्रोटक, ३.गोष्ठी, ४.सदृक, ५.नाट्यरासक, ६.प्रस्थानक, ७.उल्लास्य, ८.काव्य, ९.प्रेखन, १०. रासक, 11. संलापक, 12. श्रीगदित, 13. शिल्पक, 14. विलासिका, 15. दुर्मिल्लिका, 16. प्रकरणिका, 17. हल्लीशा, 18. भाणिका।

एवं नृत्य-नृत्य-संवादः इत्यादीनां संयोगेन नाटकस्य विकासः प्रागैतिहासिककालात् आरभ्य भरतमुनिकालपर्यन्तं उन्नतपदं प्राप्तवान् सिन्धु-उपत्यकासभ्यतायाः प्रागैतिहासिक-अवशेषेषु नृत्य-अभिनय-मुद्रासु प्रतिमाः दृश्यन्ते, येन समकालीनयुगे नृत्य-अभिनय-रूपं सूचितं दृश्यते। सम्भवतः भरतमुनिः यावत् नाट्यशास्त्रं लिखितवान् तावत् नृत्य-संगीत-नाट्यकलाः व्यवस्थितरूपेण विकसिताः आसन्। नाट्यशास्त्रे चित्रितानां दशरूपकाणां मञ्चनं समाजे लोकप्रियं स्यात्, यस्य विकासः आचार्यविश्वनाथकालपर्यन्तं स्पष्टतया दृश्यते, कालान्तरेण विस्तृतरूपं प्राप्य। आचार्यविश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे दशरूपक-अष्टादश-उपरूपक-रूपेण नाट्यकला-प्रस्तुतिः विविध-नाट्य-रूपानां विकासस्य सूचकम् अस्ति। अनुमानं कर्तुं शक्यते यत् प्रथमं नाट्यकला नृत्यरूपेण दृष्टा, पश्चात् भावप्रदर्शनं, संवादं, रोमान्टिकक्रिया इत्यादीनि समावेश्य स्वस्य विस्तृतं उत्कृष्टं च मञ्चं प्राप्तवती। एवं प्रकारेण नाटकं मञ्चे रूपेण प्रदर्शितं स्यात् रूपकस्य उपरूपकस्य नृत्यरूपकस्य च।

टिप्पणी

१.४ नाटकीयकलायां क्रमिकविकासः

नाट्यकलानां विकासं अवगन्तुं मानवसभ्यतायाः इतिहासं ज्ञातुं अत्यावश्यकम्। आन्तरिकबाह्यप्रमाणधारेण स्पष्टं भवति यत् नाट्यकला मानवसभ्यतायाः आरम्भे एव विकसिता आसीत्। मानवजीवनस्य विकासानुसारं नाट्यकला स्वस्य क्रमिकविकासयात्रायाः प्रति गच्छति स्म अवश्यम्। नाटककलानां क्रमिकविकासः निम्नलिखितबिन्दुभ्यः अवगन्तुं शक्यते -

१) प्रागैतिहासिककालम्

भारतस्य प्राचीनतमा शास्त्रपरम्परायाः अन्तर्गतं नाट्यकलासम्बद्धानि प्रमाणानि सर्वत्र दृश्यन्ते। एतदतिरिक्तं बाह्यसाक्ष्याणि अपि उपलभ्यन्ते ये भारते नाट्यकलानां उत्पत्तिं स्थितिं च प्रकाशयन्ति। समकालीनसभ्यतायां नाट्यस्य नृत्यस्य च रूपं विश्वस्य प्राचीनतमसभ्यतायाः अर्थात् सिन्धु उपत्यका सभ्यतायाः केन्द्रस्थलानां हरप्पा-मोहेनजोदरो-नगरयोः उत्खनने प्राप्तैः अवशेषैः प्रकाशितं भवति एतेषु उत्खननक्षेत्रेषु प्राप्ताः शिल्पाः तत्कालीनस्य अभिनयनाट्यस्य, नृत्यकलानां च विकासस्य विषये सूचनां ददति। एतेषु प्रमाणेषु तत्कालीननर्तकानां वेषभूषा, वेषः, शरीरभाषा, भावव्यञ्जना इत्यादीनि चित्रितानि सन्ति तथा च तत्कालीनस्य अभिनयकला समृद्धिम् अपि दर्शयन्ति। एतदतिरिक्तं भीमबेत्का मध्यप्रदेशस्य गुहासु, अजन्तागुहासु, अमरावती इत्यादिषु यक्ष-यक्षिणी, किन्नर, गन्धर्व,

टिप्पणी

अप्सरा, मनुष्या इत्यादीनां चित्राणि नृत्य-संगीत-सम्बद्धानि आदिम-नृत्यस्य विविधानि रूपाणि च दृश्यन्ते।

२) वैदिककालम्

वैदिकसाहित्यस्य अन्तः केचन शास्त्रीयसाक्ष्याः सन्ति ये वैदिककाले नाट्यकलाविकसितरूपे प्रकाशं क्षिपन्ति। यज्ञः वैदिकयुगस्य महत्त्वपूर्णः संस्कारः आसीत् यज्ञसंस्कारेषु नाट्यतत्त्वनिर्देशः अस्ति। ब्रह्मचारी-पञ्चाली संवाद, महाव्रत संस्कार आदि संस्कार सम्बन्धित रूपकाओं के उदाहरण मन्था जाता है। ऋग्वेदे शसमन् इति सामाजिकोत्सवस्य वर्णनं वर्तते यस्मिन् अनेके कलाकाराः, दरबारी, कविः, धनुर्धराः, पुरुषाः, महिलाः इत्यादयः स्वकलाप्रस्तुतये उपस्थिताः आसन् अयं 'समन्' महाभारतकालस्य 'समन्ज' उत्सवस्य प्रारम्भिकरूपम् अस्ति। एवं यजुर्वेदस्य नाट्यस्य वर्णनं भवति यत् शसभाश् इति। तस्मिन् नृत्यार्थं सूतस्य, गीतस्य कृते शैलुषस्य, जनान् हसयितुं विदूषकस्य, प्रसाधनार्थं कलाकारानां कृते वीणावादकस्य, वंशीवादकस्य, तालवादकस्य इत्यादीनां नियुक्तेः विषये चर्चा कृता अस्ति। अनेन यजुर्वेदयुगे नाट्यकलानां सर्वेषां पक्षानां विकासस्य प्रमाणं प्राप्यते।

अथर्ववेदे अपि गन्धर्वः, गायकः, नर्तकः इत्यादयः विविधाः वाद्ययन्त्राणि प्रस्तुतानि सन्ति। ऐतरेय आरण्यके सोमायागे षड्स्त्रीणां समूहनृत्यवर्णनम् अस्ति। एतानि सर्वाणि उदाहरणानि नाट्यकलानां अत्यन्तं उन्नतं मञ्चं प्रति सूचयन्ति। कलाबाजः, नर्तकाः, गायकाः, वाद्यवादकाः, विदूषकाः इत्यादयः कलाकाराः वैदिककालस्य समाजे महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति स्म, यस्मात् कारणात् ते सर्ववर्गस्य जनाः स्वीकृताः आसन्।

३) ऐतिहासिक-पौराणिककालम्

(क) रामायणकालः- वैदिककालस्य अनन्तरं ऐतिहासिकदृष्ट्या नाट्यकलानां तस्य विकसितरूपस्य च विशेषप्रभावः रामायणकालसमाजस्य दृश्यते। अस्य कालपर्यन्तं वैदिकसंस्कारस्य अतिरिक्तं समाजे उत्सवेषु, यात्रासु, सामान्यसामाजिकसमागमेषु च नाटकस्य प्रयोगः आरब्धः। रामायणे केषुचित् स्थानेषु शैलुष, नट, नर्तकी, गायक, सुत, मगध इत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति। एतदतिरिक्तं श्व्यामिश्रश्च शब्दः रामायणकालसमाजस्य मिश्रभाषासु कृतस्य नाट्यप्रयोगस्य प्रतिनिधित्वं करोति।

(ख) महाभारतकालः- रामायण इव महाभारते नाटकस्य तस्य विविधरूपस्य च उल्लेखः कृतः अस्ति, येन तत्कालीनसमाजस्य नाटकपरम्परा अतीव प्रचलिता आसीत् इति ज्ञायते। ऋग्वेदे प्रयुक्तः शसमन्-उत्सवः महाभारतकाले समाज्जा (समुदाय) इति नाम्ना परिणतः, यस्मिन् शुभ अवसरेषु नाटक-नृत्य-गीत-आदीनां आयोजनं भवति स्म।

मन्दिरेषु कतिपयान् दिनानि यावत् नाटकोत्सवः प्रचलति स्म। महाभारतस्य आदिपर्वस्य अनुसारं वाराणवटे पशुपतिसमाजस्य आयोजनं कृतम् आसीत् यस्मिन् नाट्यदलैः

नाटकं नृत्यं सङ्गीतादिकं प्रदर्शनं कृतम्

(ग) **वात्सायनयुगम्**- वात्सायनेन 'कामसूत्रम्' इति रचनायां समाजस्य संगठनस्य उल्लेखमपि कृतम् अस्ति। तस्य मतेन प्रत्येकमासे वा पक्षे वा विशेषदिने मन्दिरे समाजस्य आयोजनं भवति स्म। यस्मिन् कलाबाजः, नर्तकाः इत्यादयः विविधाः कलाकाराः स्वकलाप्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म। अस्मिन् कुशीलवस्य नाटककार्यक्रमस्य प्रस्तुतिः वर्णिता अस्ति। अस्मात् स्पष्टं भवति यत् तस्मिन् काले 'समाजाः' आसन्, नाट्यकला च अतीव लोकप्रियः आसीत्।

कालान्तरेण नाट्यकला प्रति गच्छति स्म, तस्य फलस्वरूपं सूतः 'सूत्रधरः', कुशीलवः 'परिपर्विकः' च अभवत्।

(घ) **पाणिनियुगम्** - 'शिलालिन', 'कृशस्व' च लिखितानां नटसुत्राणां महर्षिपाणिने अष्टाध्यायीयां उल्लेखिता अस्ति। शिलालिप्रस्तावितस्य नातासूत्रस्य छात्राः 'शैलालिन' इति नाम्ना लोकप्रियाः आसन् तथा च कृष्णेश्वरपरम्परायाः छात्राः 'कृशशिवन्' इति नाम्ना लोकप्रियाः आसन्। सम्भवतः पाणिनीकाले एतयोः सम्प्रदाययोः नटयोः परम्पराद्वयं आसीत् यस्मिन् नटाः नाट्यकलायां दीक्षिताः स्युः। अनेन माध्यमेन नाटकस्य विकसितपरम्पराणां, विविधनाट्यसूत्रनिर्माणस्य च सम्भावना भवितुम् अर्हति।

(ङ) **पतञ्जलियुगम्**- सौभिकस्य ग्रन्थिकस्य च उल्लेखः पतञ्जलिना महाभाष्ये कृतः। तस्य मते शोभिकः कथकस्य नाटस्य, ग्रन्थिकस्य च शिक्षकत्वेन कार्यं करोति। पुस्तकस्य माध्यमेन कथाकारस्य जन्मतः मृत्युपर्यन्तं कथाकारस्य वास्तविकस्थितिः प्रेक्षकान् सूचयति स्म। कथापाठेन सह गायनेन अभिनयेन च कथाकथनं करोति स्म। एवं प्रकारेण शोभिकः चलच्चित्रस्य इतिहासं कथयति स्म तस्मिन् चित्रितानि घटनानि दर्शयति स्म तथा च ग्रन्थिकः कस्यचित् पुस्तकस्य कथाः पाठयति स्म तथा च तस्य सहायकाः तानि दृश्यानि प्रदर्शयन्ति स्म। भास-विशाखदत्त-आदिनाट्यकारानाम् ग्रन्थेषु एतेषां उदाहरणानि प्राप्नुमः। एतेन पतञ्जलकालस्य समाजे नाट्यकला विकसितपदं प्राप्तवती इति ज्ञायते।

एवं नाट्यकलाविकासस्य दृष्ट्या इतिहासपुराणस्य कालः अतीव महत्त्वपूर्णः आसीत्। महाभारतस्य परिशिष्टे हरिवंशपुराणे 'रामायण', 'कौबेरम्भाभिसार' इति नाटकानां प्रदर्शनस्य उल्लेखः अस्ति। हरिवंशपुराणे एव 'मुग्धभिनय' इति प्रहसनस्य प्रदर्शनम् अपि वर्णितम् अस्ति। एतदतिरिक्तं भागवतपुराणे वर्णिता रासलीला नाट्यकलानां दृष्ट्या सर्वोत्तमा अस्ति। रसपञ्चाध्यायी आश्रितः अयं रासलीला नाट्यकलाप्राचीनरूपं प्रस्तुतं करोति। उपसंहारः प्राचीनकाले कलाबाजाः, नर्तकाः इत्यादयः शिक्षिताः प्रारब्धाः फलतः अग्निपुराण-विष्णुधर्मोत्तरपुराणयोः नाट्यकलानां शास्त्रीयव्याख्या प्रस्तुता।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

(४) बौद्ध युग

बौद्धयुगसमाजस्य नाट्यकला चरमपर्यन्तं प्राप्तवती आसीत्। अस्मिन् समये नाट्यगृहे नाटकं, नृत्यं, अभिनयः, गीतानि, वाद्ययन्त्राणि, युद्धम् इत्यादयः मञ्चिताः आसन्। बौद्धग्रन्थे ललितविस्तारे राजकुटुम्बराजकुमाराणां नाट्यकलानां सर्वपक्षेषु शिक्षाप्राप्तेः उल्लेखः अस्ति। तस्मिन् काले नाट्यसमूहाः आसन् येषु कलाबाजाः, विदूषकाः, महिलाः च नर्तकैः सह मञ्चे प्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म। बौद्धं विहाय शराजप्रशिनयाश् इति जैनग्रन्थे द्वात्रिंशत्प्रकारनाटकवर्णनम् अपि अस्ति।

भारतमुनिः नाटकं कलारूपेण प्रस्तावितवान् यस्मिन् नृत्यं, गीतं, वाद्ययन्त्राणि अन्यकलाभिः सह अन्तर्भवन्ति स्म। नाट्यशास्त्रकाले नाट्यकला पूर्णविकसितरूपं प्राप्तवती आसीत्। भारतस्य नाट्यशास्त्रे नाटकस्य सर्वे स्थूलसूक्ष्मपक्षाः उल्लिखिताः, येषां आधारेण नाटकसम्बद्धाः शास्त्रीयग्रन्थाः उपमाः च परवर्तीभिः स्वामिभिः रचिताः आसन् एवं प्रकारेण नाट्यकला प्राचीनकालात् एव विकासमार्गे प्रगतिम् अकरोत्।

पाठगत प्रश्नाः १.२

1. संस्कृतनाटकानां किं प्रयोजनं मन्यते?
2. वाजनेयी संहिता तैत्तिरीय ब्राह्मणयोः उल्लिखितस्य 'शैलुष' शब्दस्य कः अर्थः?
3. पतञ्जलिस्य महाभाष्ये कस्य द्वयोः नाटकयोः अभिनयस्य वर्णनं कृतम् अस्ति?
4. मध्यप्रदेशस्य कस्मिन् गुहायां नाट्यगृहस्य चित्रणं प्राप्यते?
5. नाट्यशास्त्रे कति प्रकाराः रूपकाः विचारिताः?
6. रूपकेषु कः भेदः श्रेष्ठः?
7. दशरूपकानां नाम?
8. उपरूपकसंख्या का भवति?
9. नाट्यकलानां प्राचीनतमाः अवशेषाः के सन्ति, कुत्र च प्राप्ताः?
10. ऋग्वेदे प्रयुक्तं 'समन्'-उत्सवस्य विस्तारितं रूपं कुत्र लभ्यते?
11. कस्मिन् बौद्धप्रमाणेषु समाजस्य अवलोकननिषेधः लभ्यते?
12. पाणिनीयस्य अष्टाध्यायीयां केन लिखितानि नत्सुत्राणि वर्णितानि?

13. हरिवंशपुराणे उल्लिखितस्य प्रहसनस्य नाम वदतु।
14. ललितविस्तारे राजपुत्राणां कृते कानि निर्दिष्टानि सन्ति?
15. बौद्धयुगसमाजस्य नाट्यसमूहे कः अभिनयं कर्तुं शक्नोति स्म ?

१.५ प्राचीनग्रन्थेषु नाटकस्य मुख्यतत्त्वानि

भारते नाट्यकलानां उत्पत्तिविकासविषये विस्तृतविमर्शः पूर्वम् अस्मिन् पाठे प्रस्तुतः अस्ति। भारतीयनाट्यस्य उत्पत्तिविषये चिन्तयन्ते सति चतुर्णां वेदानां, ब्राह्मणग्रन्थानां, आरण्यक-उपनिषद-साहित्यस्य, सूत्रसाहित्यस्य, जातककथानां, प्राचीनशिलालेखानां, जगतः पौराणिकपरम्पराः, नाट्यगृहाणि इत्यादीनि अवलोकनं अत्यावश्यकम्।

यथा पूर्वोक्तं नाट्यनिर्माण-इतिहासस्य प्राचीनतमं प्रामाणिकं वर्णनं भरतमुनिलिखिते नाट्यशास्त्रे प्राप्यते, यत् नाट्यकलाविषये प्रथमं सम्प्रति उपलब्धं च पुस्तकं मन्यते। भारतस्य मते ब्रह्मा चतुर्वेदेभ्यः नाटकीयतत्त्वानि स्वीकृत्य पञ्चमवेदस्य 'नाट्यवेदस्य' निर्माणं कृतवान्। ब्रह्मणा एतत् नाटकं भारताय समर्प्य नाट्यवेदस्य प्रयोगस्य आदेशः दत्तः, तस्य फलस्वरूपं नाटकस्य भारती, आरभटी, सात्वती इत्यादीनां वृत्तीनां मातृस्वभावस्य उपयोगेन नाटकस्य प्रचारः अभवत्। स्त्रीप्रधानकैशैकीप्रवृत्तेः उपयोगाय ब्रह्मा पुनः नाटकनिपुणानां अप्सराणां निर्माणं कृतवान्। अस्मिन् क्रमे शिवतः ताण्डवस्य साहाय्येन, पार्वतीतः लस्या नृत्यं करोति, नारदादीतः गायनम्, वादयति च, नाट्यकला उद्भूतवती, तस्याः अनुप्रयुक्तनिर्देशाः च प्राप्ताः। भरतमुनिस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रस्तुते वर्णने नाटकस्य मुख्यतत्त्वानां ज्ञानं भवति यत् निम्नलिखितम् अस्ति -

(i) ऋग्वेदे संवाद-सूक्तरूपं नाट्यतत्त्वम्

नाटके संवादस्य पाठस्य वा महती भूमिका भवति। विश्वस्य प्राचीनतमग्रन्थे ऋग्वेदे प्रायः पञ्चदश एतादृशाः स्तोत्राः सन्ति येषु नाट्यशैल्याः संवादाः उपलभ्यन्ते। इति दृष्टिकोणे इन्द्र-मारुत-संवादः, यम-यमी-संवादः, पुरुरव-उर्वशी-संवादः, अगस्त्य-लोपामुद्रा-संवादः, विश्वामित्र-नादी-संवादः, इन्द्र-अदिति-वामदेव-संवादः, इन्द्र-इन्द्राणी-वृशकपी-संवादः, वसिष्ठ-सुदास-संवादः, सरमा-पाण-संवादः इत्यादयः महत्त्वपूर्णाः सन्ति। एतेषां संवादसूक्तानां वैदिकसंस्कारसम्बद्धत्वात् यज्ञसंस्कारकाले मनोरञ्जनाय कृतं स्यात् इति कल्प्यते। एते संवादसूक्ताः अभिनयरूपकयोः प्रथमावशेषाः (अवशेषाः) इति कारणतः अतीव महत्त्वपूर्णाः इति मन्यन्ते।

(ii) यजुर्वेदे अभिनयरूपे नाट्यतत्त्वम्

यजुर्वेदस्य त्रिंशत्तमे अध्याये नाटकस्य पात्राणि, विविधानि प्रोप्सु, वाद्ययन्त्राणि च स्पष्टतया उक्ताः सन्ति। एतदतिरिक्तं नाट्यशास्त्रानुसारं यजुर्वेदात् एव नाटकस्य अभिनयतत्त्वं स्वीकृतम् अस्ति। नाट्यशास्त्रे अभिनयः चतुर्विधः स्मृतः -

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- (क) आंगिका-अभिनयम्
- (ख) वाचिका-अभिनयम्
- (ग) सात्विका-अभिनयम्
- (घ) आहार्य-अभिनयम्

यजुर्वेदं नाट्यशास्त्रं च विहाय विष्णुधर्मोत्तरपुराण, धनञ्जयकृत दशरूपक इत्यादिषु ग्रन्थेषु नाटकस्य अभिनयतत्त्वस्य वर्णनं कृतम् अस्ति।

(iii) सामवेदतः गीतरूपेण नाटकीयतत्त्वानि

संवादस्य (पाठस्य) अभिनयस्य च अतिरिक्तं ना नाट्योत्पत्त्यां ब्रह्मणा सम्वेदात् गायन-(गाना)-तत्त्वस्य स्वीकरणेन नाटकस्य गीत-वाद्य-नृत्य-आदीनां महत्त्वं प्रकटितम् अस्ति। नृत्यनिर्देशन-गीत-वाद्ययन्त्राणां प्रयोगः, तेषां सम्यक् ज्ञानं च नाटकप्रयोगे अत्यावश्यकम् नाट्यप्रयोगे उत्पद्यमानं जडतां निवारयितुं गीतवाद्यादीनां योजना आवश्यकी अस्ति, अतः भरतमुनिः गायनं नाटकस्य जीवनतत्त्वं, वाद्यं नृत्यं च तस्य अनुयायी इति वर्णितवान् भारतीयनाट्यपरम्परायां गीतवाद्यस्य उदाहरणानि सर्वत्र प्राप्यन्ते। वैदिकसाहित्यं गायनवादनयोः अनेकप्रसङ्गैः परिपूर्णम् अस्ति। लौकिकसाहित्ये कालिदासलिखिते अभिज्ञानशाकुन्तलं-प्रस्तावने, विक्रमोर्वशीयं-चतुर्थखण्डे, मालविकाग्निमित्र-नाटकेषु च नाति-नायिका-आदि-गीत-श्लोक-प्रयोगस्य प्रचुरता दर्शिता अस्ति। ताल-आश्रित-गायन-सम्बद्धानि कानिचन उदाहरणानि रत्नावली-मृच्छकटिकम् इत्यादिषु रूपकेषु उपलभ्यन्ते। नाटकप्रयोगाय पूर्णतया व्यवस्थितरूपं दातुं गीतस्य शास्त्रीयविश्लेषणस्य अतिरिक्तं वाद्ययन्त्रैः गीतवादनस्य अपि गणना कृता अस्ति भरतमुनिः मुख्यतया चत्वारि प्रकाराणि वाद्ययन्त्राणि प्रस्तुतवान्, येषां सन्दर्भाः वैदिकसाहित्येषु अपि प्राप्यन्ते -

तत् (वीनादि), अवनद्ध (मृदंग-पटह-इत्यादिनः), सुशीर (वंशी-वेणु- इत्यादिनः) एवं घन (झाल-इत्यादिनः)। वस्तुतः गीतस्य, वाद्यस्य च सम्यक् रूपं नाटकस्य महत्त्वपूर्णं तत्त्वं मन्यते।

(अप) अथर्ववेदात् गृहीतं रसतत्त्वम्

एषः भारतीयसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णः विषयः अभवत्। भरतमुनिः प्रथमः स्थापितः रसस्य आचार्यः इति मन्यते, परन्तु नाट्यशास्त्रे भरतात् पूर्वमपि विस्तृतस्य रसपरम्परायाः स्पष्टं सूचकं दृश्यते। नाट्यशास्त्रे नाटकस्य उत्पत्तिसिद्धान्तानुसारं ब्रह्मा अथर्ववेदात् रसतत्त्वं स्वीकृतवान्। नाट्यशास्त्रे रसतत्त्वं चर्चायाः मुख्यविषयं मन्यते। यद्यपि भारतेन अभिनय-नृत्य-संगीत-आदिविषयाणां विस्तृतविश्लेषणमपि प्रस्तुतम्, परन्तु तेषु रसः सर्वाधिकः महत्त्वपूर्णः यतः अन्ये सर्वे तत्त्वानि रसस्य अभिव्यक्तिस्य मुख्यं गौणं वा सहकारी साधनं

मन्यन्ते। भरतस्य मते नाट्यसृष्ट्यर्थं रसः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् तद्विना काव्यार्थः न सिद्ध्यति-

“न हि रसाद्वते कश्चिदर्थः प्रवर्तते” (नाट्यशास्त्रम्): एवं भारतीयशास्त्रपरम्परायां कतिपयेषु स्थानेषु नाटकस्य मुख्यतत्त्वानि प्रकाशितानि आसन् संवाद-अभिनय-गायन-रसातिरिक्तं नाट्य-मंडप-चरित्रविकास-कालक्रम-कथाविधायविकास-नाटक-गतिविधि-भाव-विश्लेषण-नृत्यनिर्देशन इत्यादिनः नाटकस्य प्रमुख तत्त्ववाणि सन्ति। यस्य व्याख्या शास्त्रीयग्रन्थेषु स्पष्टतया दृश्यते, यस्य प्रयुक्तरूपं भारतीयसाहित्ये स्पष्टतया दृश्यते।

टिप्पणी

पाठगत प्रश्नाः १.३

१. पञ्चमवेदः किम् उच्यते?
२. कस्याः वृत्तेः अभ्यासाय ब्रह्मणा अप्सरासृष्टेः विवरणं लभ्यते?
३. अभिनयस्य कति प्रकारः भवति? तेषां नाम कथयतु?
४. कस्मिन् प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु अभिनयः विहितः अस्ति?
५. भारतमुनिना केषां प्रकाराणां वाद्यानां वर्णनं कृतम्?
६. रसतत्त्वस्य दार्शनिकव्याख्यानं कस्मिन् पुराणे लभ्यते?
७. नाटकस्य केचन तत्त्वानां नामकरणं कुरुत।

१.६ प्रमुखाः संस्कृतनाट्यकाराः

संस्कृतसाहित्ये येषां नाटककाराः प्रारम्भिककालस्य विकासकालस्य वा इति मन्यन्ते तेषां कृतयः अत्यल्पाः सन्ति। पाश्चात्य-इतिहासकाराः सामूहिकरूपेण अश्वघोषस्य शरीरपुत्रप्रकरणम् (प्रथमशताब्द्याः द्वितीयाधः) प्राचीनतमं उपलब्धं नाटकीयं ग्रन्थं मन्यन्ते, यत् एच. परन्तु सम्प्रति उपलभ्यमानेषु नाट्यसाहित्येषु प्राचीनतमः नाटककारः महाकविभासः इति मन्यते। प्रस्तुते सन्दर्भे संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखाः नाटककाराः अनुवर्तन्ते।

भासः

यद्यपि बहुभिः प्राचीनकवीभिः लेखकैः च भासस्य चर्चा अभवत् तथापि उपलब्धस्य ग्रन्थस्य अभावात् संस्कृतसाहित्यस्य कृते भासः अज्ञातः आसीत् १९०९ ई. तमे वर्षे केरलराज्यस्य पद्मनाभपुरमसमीपस्थं मनलिकरमथतः गणपत्यशास्त्री इत्यनेन मलयालमलिपिना १०५ पृष्ठानां पाण्डुलिपिः प्राप्ता, यस्मिन् भासस्य दश पूर्णरूपकाः, एकः रूपकः च खण्डितरूपेण प्राप्तः। अन्ये द्वे नाटके कलन्तरयात्रासु प्राप्तौ।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

गणपतिशास्त्री इत्यस्य मते एतेषां नाटकानां रचयिता स एव महाकविः भासः आसीत् यस्य उल्लेखं कालिदासः स्वस्य नाटकस्य मालविकाग्निमित्रम् इत्यस्य प्रस्तावनायां कृतवान् अस्ति। कालिदास, बाण (हर्षचरित, प्रस्तावना), दण्डी (अवन्ति-सुन्दरीकथ, श्लोक 11), वाक्पतिराज (गौडवाहो, गाथा-800), राजशेखर (सूक्तिमुक्तावली में उद्धृत श्लोक- श्भासनतकचक्रेपी।), रामचन्द्र-गुंचन्द्र (नाट्यदर्पण, गायकवाड सं , पृष्ठं ८४) भासस्य चर्चा भोजदेव (शृङ्गरप्रकाश, द्वादशप्रकाश), अभिनवगुप्त (लोचन टीका) इत्यादिभिः प्राचीनसाहित्यैः कृता एवं पर्याप्तसाक्ष्यस्य आधारेण भासः संस्कृतसाहित्यस्य प्रथमनाट्यकारत्वेन दृष्टः अभवत्। त्रावणकोरे प्राप्ताः भासस्य कुलत्रयोदश उपलब्धाः रचनाः निम्नलिखितचतुर्णां वर्गेषु स्थापिताः सन्ति -

1. उदयनसुकथा-आधारितम् - प्रतिज्ञायौगन्धरायण- स्वप्नवासवदत्तम् च।
2. रामायण-आधारितम् - प्रतिमानाटकम्, अभिषेकनाटकम्।
3. महाभारत- आधारितम् - अरुभंगम्, दुतवाक्यम्, पंचरात्रम्, दूतघटोत्कच, कर्णभारम्, मध्यमव्यायोगः एवं बालचरितम्।
4. लोककथा आधारित - अविमारकं चारुदत्तं च।

एतेषु उदयन-आधारित-नाटकानि एकत्र आगत्य संयुक्त-नाटकरूपं गृह्णन्ति। एते षष्ठशताब्द्याः ईसापूर्वं ऐतिहासिकघटनासु च आश्रिताः भवन्ति।

भासस्य कालः

यद्यपि भासः स्वग्रन्थेषु स्वस्य विषये किञ्चित् अपि संकेतं न दत्तवान् तथापि अनेकानाम् आन्तरिकबाह्यप्रमाणानां आधारेण भासः पूर्वचतुर्थशताब्द्याः इति मन्तव्यः।

भासस्य नाट्यकला

भासस्य रूपकाणां कृते संस्कृतभाषायाः प्राचीनतमानां उपलब्धानां रूपकाणां श्रेणी दत्ता अस्ति। एतेषु नाट्यकलाविकासस्य प्रारम्भिकरूपाणि प्राप्यन्ते। अत एव, भारतस्य नाट्यशास्त्रस्य नियमाः स्वाभाविकतया तेषु उल्लिङ्घिताः। तथापि एते अतीव रोचकाः नाट्यसफलाः च रूपकाः सन्ति। भासस्य नाटकानि घटनापूर्णानि सन्ति। प्रत्येकस्य नाटकस्य कथा केषाञ्चन सार्थकघटनानां माध्यमेन एतादृशरीत्या दर्शिता यत् कर्मणा सह रुचिः अपि समुचितप्रमाणेन पुष्टा भवति। भासः स्वप्नवासवदत्तस्य कारणात् विशेषेण यशः प्राप्तवान् राजशेखरः स्वस्य सुभाषिते उक्तवान् - स्वप्नवासवदत्तस्य दहकोःभुन्ना पावकः। यदा भासस्य रूपकाणि लिटमसपरीक्षायां स्थापितानि तदा केवलं स्वप्नवासवदत्तः एव परीक्षां उत्तीर्णः अभवत्। अन्ये उपमा अपि रोचकाः सन्ति किन्तु एतत् सर्वोत्तमम् अस्ति।

भासस्य भाषा अतीव सरलं बोधगम्यं तथापि प्रभावशालिनी अस्ति। श्लोकेषु जटिलता नास्ति, समासप्रचुरता, अलङ्कारप्रचुरता च। वैदर्भी ऋतिं तेन स्वीकृतम् अस्ति। प्रसादः, माधुर्यः, औजः

च- एते त्रयः गुणाः (गुणाः) तस्य शैल्यां समावेशिताः सन्ति। भासः बहुधा शृङ्गारं वीररसं च स्वनाटकेषु सिद्धं कृतवान्। करौनहस्य रसस्य च उदाहरणानि बहुषु स्थानेषु दृश्यन्ते। महाकविः अधिकतया सरलाः अलङ्काराः चिनोति। अनुप्रास-उपमा- रूपक-उत्प्रेक्षा-स्वभोक्ति-अर्थन्तर्न्यास-अलंकारणाम् इत्येतयोः अधिकांशः उदाहरणानि प्राप्यन्ते। भासस्य नाटकेषु प्रायः २४ श्लोकाः (छन्दाः) प्रयुक्ताः सन्ति। अनुष्टुप् तस्य प्रियः छन्दः। एतदतिरिक्तं वंशस्थ-वसन्तिलका, शिखरिणी, उपजाति आदि श्लोकानां (छन्दानाम्) प्रयोगोऽपि दृश्यते।

भासप्रयुक्ताः उपमाप्रकाराः रूपकभेदानाम् उत्पत्तिविषये सम्यक् प्रकाशं क्षिपन्ति। स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायोगन्धरायणम्, प्रतिमा, अभिषेकम् - एतानि नाटकानि च अविमारकं चारुदत्तं च प्रकरणम्। कृष्णकथा आधारितं बालनाटकम् अपि सफलं नाटकं भवति, पञ्चचरणं तु सामवकरवर्गस्य रूपकम् अस्ति। अरुभङ्ग, दूतवाक्य, दूतघाटोत्कच्छ कर्णभार, मध्यमव्यायोग च एक-अङ्कनाटकम्। तासां संख्यानां कारणात्, अत्यन्तं सरलं, बोधगम्यं, सुस्पष्टं च भाषाशैलीं च वर्तमानकाले अपि भासस्य कृतयः अतीव लोकप्रियाः प्रासंगिकाः च सन्ति।

शूद्रकः

संस्कृतसाहित्ये शूद्रकस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति किन्तु अद्यावधि तस्य व्यक्तित्वस्य विषये प्रामाणिकरूपेण किमपि न ज्ञातम्। संस्कृतसाहित्ये तस्य विषये बहूनि आख्यायिकाः प्रचलिताः सन्ति। मृच्छकटिकमस्य प्रस्तावनायां शूद्रकः शारीरिकसौन्दर्येण (परिपूर्णन्दुमुखः सुविग्रहश्च) ब्राह्मणेषु प्रख्यातः, अपारशक्त्या सम्पन्नः, कविः च इति श्लोकत्रयेषु परिचयः कृतः अस्ति। ऋग्वेद-सामवेद-गणित-संगीत-नृत्यकला-गजशास्त्रेषु निपुणः शूद्रकः शिवस्य नैवेद्यात् अविद्या-अन्धकारमुक्तं दिव्यदृष्टिं प्राप्य पुत्राय राज्यं दत्त्वा अश्वमेधयज्ञं कृत्वा दीर्घायुः प्राप्त्वा वर्षशतं दशदिनानि च, अग्निं प्रविष्टवान्। एते श्लोकाः सम्भवतः अन्तर्गतखण्डाः सन्ति, परन्तु मृच्छकटिकायाः अध्ययनात् ज्ञायते यत् अस्य लेखकः अनेकानां भाषाणां पारखी, नाटकस्य, काव्यस्य, धर्मशास्त्रस्य, ज्योतिषस्य, राजशास्त्रस्य इत्यादीनां विद्वान्, सम्भवतः दक्षिणत्यायाः आदरं कुर्वन् प्रमुखः व्यक्तिः आसीत् तथा च ब्राह्मणाः। अत एव, अनेके विद्वांसः शतवाहनवंशस्य आन्ध्रभृत्यराजानां मध्ये शूद्रकं श्रेष्ठं सिद्धं कृतवन्तः।

शूद्रकस्य कालः

शूद्रकस्य ऐतिहासिकता इव तस्य कालः अपि विवादास्पदः विषयः अभवत्। २०० ईपूर्वतः ई. पू. षष्ठशतकं यावत् मृच्छकटिका, शूद्रका च कालः इति मन्यते।

शूद्रकस्य नाट्यकला

शूद्रकस्य एकमात्रं उपलब्धं ग्रन्थं मृच्छकटिका संस्कृतसाहित्यस्य अद्भुतरूपकम् अस्ति, यत् कविना कल्पितस्य कथानकस्य आधारेण 'प्रकाशन' इति वर्गे स्थापिता अस्ति। अस्मिन् दश-अंकप्रकरणे पारम्परिकराजराज्ञ्याः प्रेमप्रसङ्गस्य वर्णनस्य स्थाने चारुदत्तनाम्ना दरिद्रस्य ब्राह्मणस्य वसन्तसेना नामक दरबारीयाश्च प्रेमविवरणं प्रस्तुतम् अस्ति। अस्य कथानकं प्रेमकथाद्वयेन

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

राजविद्रोहेण च निर्मितं भवति, येन अन्येभ्यः नाटकेभ्यः अद्वितीयं भवति। अस्मिन् संभोगशृङ्गारस्य प्रधानता, हास्य-करुणा-भय-अद्भूतादीनां रसानां शीघ्रं उद्भवेन च रसस्य दृष्ट्या उत्तमरूपकवर्गे समावेशः कृतः। अयं नाटकीयः कृतिः समाजस्य सामान्यीकरणस्य अभिव्यक्तिस्य च अद्वितीयं उदाहरणम् अस्ति। कथामध्ये नायकस्य नायिकायाः च शारीरिकप्रेमस्य पूर्णतां दर्शयित्वा शूद्रकेन अन्तिमे कर्मणि वैवाहिक-आधिकारिक-प्रेमस्य सम्पूर्णं अन्तः दर्शितं, वस्तु-निर्धारण-कौशलस्य प्रमाणं दत्त्वा, येन रूपकं भवति भारतीयसंस्कृतेः विकसितविचारधारायां प्रतिबिम्बम्। महाकविना शूद्रकेन यथार्थ-सार्वत्रिक-चरित्र-निर्णयात् मृच्छकटिका प्राचीनत्वेऽपि वर्तमानसमाजस्य दर्पणत्वेन द्रष्टुं शक्यते। एतदतिरिक्तं महाकविना वर्ण-जाति-विवाहः, समाजे नारीनां स्थानं, नगरव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, कला-कौशलं, धार्मिकस्थितिः, राजनैतिकव्यवस्था इत्यादीनां आधारेण समकालीनसमाजस्य स्वाभाविकं चित्रणं प्रस्तुतम् अस्ति।

मुख्यतया वैदर्भिशैल्याः प्रयोगं कुर्वन् कविः केषुचित् स्थानेषु गोण्डीशैलीमपि स्वीकृतवान् अस्ति। तत्र त्रयाणां गुणानां समन्वयः ख प्रसादः, मधुरः, औजः च। शूद्रकस्य भाषाशैली सरलं, सुस्पष्टं च स्पष्टं तथापि प्रभावी अस्ति। नाटके बृहत् श्लोकानां समासशब्दानां च अभावः भवति संवादाः च लघुः स्वाभाविकाः च सन्ति। एतेषां सर्वेषां लक्षणानाम् कारणात् शूद्रकस्य मृच्छकटिकमस्य न केवलं भारतीयविद्वानानां दृष्टौ अपितु पाश्चात्यसमीक्षकाणां दृष्टौ अपि गौरवपूर्णं स्थानं प्राप्तम् अस्ति।

कालिदासः

कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य उत्तमः नाटककारः, महाकविः च अस्ति। तस्य यशः न केवलं भारते अपितु सम्पूर्णं विश्वे प्रसूता। कालिदासः - 'संस्कृतसाहित्यस्य आकाशे उज्ज्वलतमः तारा' इति उपाधिना लस्सेन् महोदयेन अलङ्कृतः अस्ति। दुर्भाग्येन कालिदासस्य व्यक्तित्वस्य विषये ठोससाक्ष्यस्य अभावः अस्ति। तस्य जन्मस्थानस्य जन्मतिथिविषये च पर्याप्तः मतभेदः अस्ति। विद्वांसः तान् अवन्ति, मालवप्रदेश, बंगाल, कश्मीर, विदर्भ अथवा उज्जैन इत्येतयोः सम्बन्धि नः मन्यन्ते। तथैव तेषां अस्तित्वकालः पूर्वोत्तरशतके आसीत्। प्रथमशताब्द्याः ई.पू.तः ११ शताब्द्याः च मध्ये इति निर्धारितम् अस्ति।

कालिदासस्य जीवनम्

कालिदासस्य विषये बहवः आख्यायिकाः प्रचलिताः सन्ति। परम्परानुसारं राजा विक्रमादित्यस्य दरबारस्य नवरत्नेषु सः द्वितीयः इति गण्यते, परन्तु धन्वन्तरी, अमरसिंह, वराहमिहिर, वररुचि इत्यादयः कविः विद्वांसः च गणिताः आसन्, ते भिन्नकालस्य सन्ति। एतदतिरिक्तं नितान् (लेफ्टिनेंट वल्ललसेन्, १६ शताब्दी) इति काव्यकथापुस्तके धरानरेशभोजस्य राज्यसभायां सर्वेषु संस्कृतकविषु कालिदासस्य प्रमुखतया उल्लेखः अस्ति। प्रसिद्धा आख्यायिकानुसारं कालिदासः बाल्यकाले मूदामती आसीत्। विदुत्तमेन विद्वान् ज्ञानपूर्णं च तां षड्यन्त्रं कृत्वा बुधैः विवाहः कृतः। विवाहानन्तरं यदा रहस्यं प्रकाशितं तदा कालिदासः स्वपत्न्या अपमानितः कालिदेवीं पूजयित्वा प्रबुद्धः सन् स्वपत्न्याः समीपं गतः। पत्न्या पृष्टः प्रश्नः - अस्थि कश्चिद् वाग्विशेषः (अर्थात् भाषणे किञ्चित् विशिष्टता अस्ति)।

एवं प्रश्नस्य मुख्यत्रयशब्दात् आरभ्य कालिदासः क्रमशः कुमारसंभवम् (अस्त्युन्तरस्यान देवात्म), मेघदूतम् (कश्चित्कान्तः विरागुरुण) तथा रघुवंशम् (वागार्थविव सम्प्रक्तौ) इति काव्यानि रचितवान्। एतादृशेषु आख्यानेषु ऐतिहासिकं प्रमाणं नास्ति चेदपि मनोरञ्जनस्य सम्भावना कालिदासस्य जीवनकथा च प्रतिबिम्बिता भवति।

कालिदासस्य कृतयः

यथा कालिदासस्य जन्मस्थानस्य, तिथिस्य, जीवनस्य च निर्णयः कठिनः कार्यः, तथैव तस्य कृतीनां अपि निर्णयः कठिनः इव दृश्यते अस्य मुख्यकारणम् अस्ति यत् अनन्तरस्य अनेके कविः कालिदास इति छद्मनाम्ना पुस्तकानि रचयन्ति स्म, येन कालिदासस्य कृतिः इति प्रसिद्धम् अभवत्। त्रयः कालिदासाः राजशेखरेण उक्ताः सन्ति। सम्प्रति कालिदासस्य नाम्ना प्रायः ४० पुस्तकानि प्रसिद्धानि सन्ति, परन्तु तेषु कालिदासस्य केवलं सप्त मौलिकाः प्राचीनाः च रचनाः सिद्धाः सन्ति। एतेषु महाकाव्येषु कुमारसंभवं रघुवंशं च। द्वौ गीतिकाव्यौ (खण्डकव्यौ)- ऋतुसंहारः मेघदूता च। एतेषां विहाय त्रीणि नाटकानि सन्ति ख मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशकुन्तलम् च।

कालिदासः नाटककारत्वेन अधिकं प्रसिद्धः अस्ति। तस्य सृष्टिः अभिज्ञानशकुन्तलम् जगत् नाटकेषु गण्यते। आद्यौ रचयौ पञ्चविधौ विभक्तौ अन्तिमौ सप्तकर्मौ च।

कालिदासस्य नाट्यकला

नाटकस्य मुख्यतत्त्वानि वस्तु, नेता, रसः इति मन्यन्ते। कालिदासस्य अद्भुतप्रतिभा तेषु सर्वेषु प्रतिबिम्बिता अस्ति। कालिदासस्य त्रयः अपि नाटकानि संस्कृते विश्वसाहित्ये च महत्त्वपूर्णानि सन्ति।

परन्तु अभिज्ञानशकुन्तलम् भारतीयपाश्चात्यनाट्यसिद्धान्तयोः परीक्षायां तिष्ठति। अत एव, भारतीयसमीक्षकेषु एकः प्रशंसा लोकप्रियः अस्ति - 'कालिदासस्य सर्वस्वाभिज्ञानशकुन्तलम्।'

प्रत्येकं वस्तु कालिदासेन एतादृशेन सूक्ष्मतया सजीवशैल्या वर्णितं यत् नाटकस्य दृश्यानि पाठकस्य समक्षं दृश्यन्ते। कालिदासस्य संवादाः अपि ध्वन्यात्मकाः सन्ति, अर्थात् ते कथनस्य भविष्यत्घटनानां सूचकाः सन्ति। नाटककारस्य भाषाशैली सरलं, प्रवाहमयं, परिष्कृतं, परिष्कृतं च अस्ति। सुमधुरं दीर्घवायुः अलंकृतं न्याय्यं च पात्रानुसारं प्रस्तुतं च। महाकविः वैदर्भी ऋतिप्रयोगेन प्रसादमधुर्यौजगुणयोः समाकलनं कृतवान् अस्ति।

कालिदासस्य त्रयः अपि नाटकानि शृङ्गाररसस्य आधारेण सन्ति यस्मिन् संयोगस्य विप्रलभस्य च रूपद्वयं दृश्यते। कालिदासः स्वनाटकेषु भिन्नभावानां मार्मिकं प्रस्तुतीकरणं कृतवान्, परन्तु अभिज्ञानशकुन्तलम् इत्यस्य चतुर्थः कृत्यः अतीव हृदयस्पर्शी हृदयस्पर्शी इति मन्यते यस्मिन् शकुन्तलायाः पतिगृहात् प्रस्थानसमयस्य मार्मिकं चित्रणं प्रस्तुतम् अस्ति। अस्मिन् चतुर्थे कृत्ये अपि चत्वारः श्लोकाः पण्डितैः श्रेष्ठाः इति मन्यन्ते स्म, ये कण्वऋषिणा पलितापुत्री शकुन्तलायाः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

विदायावसरे उक्ताः। अतः उक्तम् - .

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्य-शकुन्तला।
तत्त्वपि च चतुर्थोन्कस्त्रं श्लोकचतुष्टयम्।

महाकविः कालिदासः सर्वेषु नाटकेषु प्रकृतिमोहं प्रकटितवान् अस्ति। एतेषु शकुन्तलमस्य विकासः केवलं शुद्धप्रकृतिपर्यावरणे एव अभवत्। यथा शकुन्तला नायिकायाः कृते तस्याः आश्रमे पशवः स्वसन्ततिवत् आसन्- 'अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्यतेशु' इति।

अत्र नाट्यकारेण अन्तः प्रकृतेः बाह्यप्रकृतेः च सुन्दरः सामञ्जस्यः स्थापितः। कालिदासस्य नाटकानां अन्यः विशेषः अवसरानुसारं अलङ्कारप्रयोगः। कालिदासः उपमास्यख 'उपमा कालिदस्य' इति प्रसिद्धः अस्ति। एतदतिरिक्तं अलंकार-अर्थान्तर्यास-दृष्टान्त-स्वभावोक्ति-उत्प्रेक्षा-रूपक-अनुप्रास-यमक-प्रयोगेषु अपि स्वस्य काव्य-कौशलस्य प्रदर्शनं कृतम् अस्ति।

मञ्चनदृष्ट्या अपि कालिदासस्य नाटकानि उत्तमाः सन्ति। भारतीयसंस्कृतेः यथार्थं चित्रणं च दत्तुं कालिदासः अद्वितीयः अस्ति। उपसंहारः कविकुलगुरुकालिदासः भारतीयपाश्चात्यनाट्यसाहित्यस्य स्वामी इति कथयितुं अतिशयोक्तिः न भवति।

विशाखदत्तः

संस्कृतनाट्यजगति उपलब्धस्य एकमात्रस्य राजनैतिकनाटकस्य 'मुद्रारक्षसा' इत्यस्य रचयिता इति विशाखदत्तस्य यशः जीवति। विशाखदत्तः राजपरिवारेण सह सम्बद्धः इति पुस्तकस्य प्रस्तावनातः ज्ञायते। प्रस्तावनायां सः सामन्तस्य बटेश्वरदुत्तस्य पौत्रः महाराजपृथुदत्तस्य पुत्रः इति वर्णितः अस्ति। केषुचित् संस्करणेषु तस्य पितुः नाम भास्करदत्त इति अपि दत्तम् अस्ति। तस्य पुस्तके शोभानन्दस्य, पाटलिपुत्रस्य, तत्समीपस्थस्य च स्वरूपस्य सटीकं चित्रणं कृत्वा अनेके विद्वांसः तं मगधस्य निवासी इति मन्यन्ते। यतो हि नाटककारः मुद्रारक्षेषु शिवविष्णुसूर्यादिदेवान् पूजयति, तस्मात् सः धर्मसहिष्णुः वैदिकः ब्राह्मणधर्मानुयायी वा इति मन्तव्यः। धार्मिकसमतायाः प्रवर्तनं कुर्वन् सः स्वपुस्तके बौद्धधर्मस्य जैनधर्मस्य च प्रति आदरं अपि दर्शितवान् अस्ति।

विशाखादत्तस्य कृतयः

मुद्रारक्षसस्य अतिरिक्तं विशाखदत्तः देवीचन्द्रगुप्तः अभिसारिकावञ्चितक इति पुस्तकानां रचयिता इति अपि वर्णितः अस्ति। अभिसारिकावञ्चितकं दुर्गमं देवीचन्द्रगुप्तं च अंशमात्रं प्राप्यते। यद्यपि नाट्यदर्पणे देवीचन्द्रगुप्तस्य बहुधा उल्लेखः कृतः अस्ति तथा च शृङ्गारप्रकाशे अपि चर्चा कृता अस्ति, परन्तु एतेषां ग्रन्थानां लेखकत्वस्य सिद्धत्वात् विशाखानां दत्तं सम्पूर्णं प्रामाणिकं च नाटकं केवलं 'मुद्रारक्षाः' इति मन्यते दत्ता।

विशाखदत्तस्य कालः

विशाखदत्तस्य कालनिर्णयस्य बाह्यप्रमाणानि अत्यल्पानि सन्ति। एतेषां आधारेण मुद्रारक्षसस्य

विषये प्रथमं धनिकया दशरूपवलोकं चर्चा कृता इति वक्तुं शक्यते। धनिकस्य कालः १००० ई. इति मन्यते। भोजः यस्य कालः ११ शताब्द्याः अस्ति, सः सरस्वतीकण्ठ-स्मरणे मुद्राराक्षसस्य नाम न उल्लेख्य सम्प्रदायद्वयम् उद्धृतवान् अस्ति। आन्तरिकसाक्ष्यदृष्ट्या चत्वारः महत्त्वपूर्णाः विषयाः विचारणीयाः सन्ति -

- (i) भारतवाक्ये 'चन्द्रगुप्त' इत्यादि पाठः
- (ii) भारतवाक्ये म्लेच्छानां आक्रमणविषये चर्चा
- (iii) प्रस्तावनायां चर्चा कृता चन्द्रग्रहणं, तथा
- (iv) जैन-बौद्धानां प्रति दृष्टिकोणम्

विभिन्नविद्वानानां मतानाम् आधारेण नाटककारः विशाखदत्तः ३०० ई. समीपे मध्ययुगीनकालस्य इति मन्यते।

विशाखादत्तस्य नाट्यकला

मुद्राराक्षसः अस्य प्रकारस्य अद्वितीयः नाटकः अस्ति यस्मिन् लेखकेन पारम्परिकनाट्यसम्पादनानि परित्यज्य नूतनमार्गः प्रवर्तते। अस्मिन् नाटकसौहृदं प्रेमकथा परित्यज्य विषयः कूटनीतिमाश्रितः अभवत्, यत् विशाखदत्तस्य राजनैतिकरुचिस्य परिणामः अस्ति। अस्मिन् नृपं वीरकरणस्य स्थाने निर्दोषं विप्र चाणक्यं नायकत्वेन प्रयुक्ता, चाणक्यस्य बुद्धिः च प्रतीकात्मकनायिकारूपेण प्रयुक्ता। नायिका, विदूषकादिपात्राणां बहिष्कारस्य फलस्वरूपं शृङ्गारस्य हास्यस्य वा अल्पप्रयोगः भवति। एतदतिरिक्तं वीरचाणक्यस्य विजयस्य वर्णनं केवलं रक्तपातरहितबुद्धिबलेन भवति, येन वीरभावनायाः नवीनप्रयोगः दृश्यते। विशाखदत्तः स्वस्य नाटकं चरित्रप्रधानं न तु घटनाप्रधानं कृतवान् अस्ति। सर्वे पात्राः स्वस्वविशेषताभिः आयोजनानि अग्रे नेतुम् योगदानं ददति इति दृश्यन्ते। यद्यपि मुद्राराक्षेषु २९ पात्राणि सन्ति तथापि सर्वे पात्राणि महत्त्वेऽपि चाणक्यस्य अथवा राक्षसस्य प्रभावे दृश्यन्ते, येन कथायां रहस्यं रोमाञ्चं च वर्धयितुं साहाय्यं भवति।

महाकविविशाखदत्तस्य काव्यशैली प्रसाद-माधुर्यगुण-आशीर्वादिता अस्ति, केवलं विषयं बोधगम्यं कर्तुं अलंकारस्य प्रयोगः कृतः अस्ति। शालेश-रूपक-समासोक्ति-अर्थान्तर्यास-आदि-प्रयोगेन भाषायाः सरलं किन्तु सुरुचिपूर्णं रूपं दातुं सफलाः अभवन्।

एतदतिरिक्तं सर्वे प्रकाराः लघु-बृहत्-श्लोकाः तस्मिन् सौन्दर्यं योजयन्ति। समग्रतया लेखनशैल्यां स्वतःस्फूर्तता, लालित्यं, अभिव्यक्तिप्रभावशीलता, अद्वितीयनवीनता च महाकविविशाखदत्तस्य शैल्यां दृश्यन्ते।

यद्यपि मुद्राराक्षसः नाट्यशास्त्रस्य नियमानाम् अनुसरणं पूर्णतया न करोति तथापि तस्य भाषायाः भावस्य च, शैल्याः काव्यशास्त्रस्य च, विषयस्य चरित्रस्य च समीक्षायाः आधारेण विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसस्य नाटकं विकासकालस्य अद्वितीयं नाट्यरत्नम् इति वक्तुं शक्यते।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

भवभूति : परिचयः

श्रेष्ठतायाः दृष्ट्या कालिदासस्य अनन्तरं संस्कृतनाट्यकारेषु भवभूतेः श्रेष्ठं स्थानम् अस्ति। त्रीणि नाटकानि महाकविभ्यां लिखितानि ये वर्तमानकाले उपलभ्यन्ते। यत्र कालिदासः स्वनाट्यप्रस्तावेषु स्वं स्वीकृतवान्, तत्र भवभूति त्रयाणां नाटकानां पूर्वाभ्यासेषु स्वस्य आत्मपरिचयः दत्तः। तस्य रूपकेषु माल्टीमाधवस्य प्रस्तावनातः ज्ञायते यत् सः विदर्प-गोत्रीय-उदुम्बरवंशी ब्राह्मणकुटुम्बे जातः। तेषां गोत्रं कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखायाः अनुसरणं अध्ययनं च कुर्वन् आसीत्। एतदतिरिक्तं तेषां पूर्वजाः सर्वत्र वेदपाठं, शास्त्रानुसरणं, यज्ञतपः इत्यादिषु प्रसिद्धाः आसन्। पितामहस्य नाम महाकविना भट्टगोपालः, पितुः नाम नीलकण्ठः, मातुः नाम जतुकर्णी इति उक्तः अस्ति। तस्य कृतिभ्यः ज्ञायते यत् तस्य स्वनाम श्रीकण्ठः आसीत् तथापि कवित्वेन सः 'भवभूति' इति उपाधिं प्राप्तवान्।

भवभूतिः शास्त्रीयज्ञाने उत्तमः आसीत्। सः न केवलं कविः अपितु वेद-दर्शन-संस्कार-विषये अपि निपुणः आसीत्। राजशास्त्रस्य, आयुर्वेदस्य, व्याकरणस्य, काव्यस्य, धर्मशास्त्रस्य, तर्कस्य इत्यादीनां संकेताः तस्य रूपकेषु स्पष्टतया दृश्यन्ते। महाकविः स्वग्रन्थेषु स्वं 'पदवाक्यप्रमाणग्यम्' अर्थात् व्याकरण-ज्ञानशास्त्र-न्यायशास्त्रस्य विद्वान् इति कथितवान् अस्ति। एतदतिरिक्तं भवभूतिः प्रशस्तिषु विद्भिः समीक्षकैः च युगपर्यन्तं स्मर्यते।

भवभूति कालः

यद्यपि भवभूतिस्तस्य अस्तित्वकालस्य विषये किमपि सूचनं न दत्तवान्, परन्तु बाणभट्ट इव भवभूतेः कालनिर्णयस्य विशेषः कष्टः नास्ति यतः तस्य कालस्य पूर्वसीमा, ऊर्ध्वसीमा च सिद्धप्रमाणाधारेण निर्धारयितुं शक्यते।

- (i) बाणभट्टः (६६६-६४८ ई.) स्वस्य हर्षचरिते आदौ सर्वेषां पूर्वकवीनां उल्लेखं कृतवान्, परन्तु भवभूतेः सन्दर्भः उपलब्धः नास्ति। अतः ६५० ई. तमे वर्षे एव भवभूतिः अवश्यमेव अभवत्
- (ii) वामनेन (८०० ई.) काव्यलङ्करसूत्रवृत्तियां द्वयोः स्थानयोः भवभूतिग्रन्थेभ्यः श्लोकद्वयम् उद्धृतम् अस्ति। अतः भवभूतिः तस्य पूर्ववर्ती इति मन्तव्यः।
- (iii) राजतरङ्गिणीयां कल्हनः कन्याकुब्जराजा यशोवर्मा भवभूति-गौडवाहो-लेखकस्य वाक्पतिराजस्य (730-750 ई.) संरक्षकः इति वर्णितवान् अस्ति, तथा च 736 ई. तमे वर्षे काश्मीरराजेन ललितादित्येन यशोवर्मस्य पराजयस्य अपि उल्लेखः कृतः अस्ति।
- (iv) एतदतिरिक्तं वाक्पतिराजः स्वस्य प्राकृतकाव्यस्य एकस्मिन् श्लोके भवभूतेः स्तुतिं कृतवान् अस्ति। अनेन ज्ञायते यत् गौडवहो (ई.स. ७४०) रचनासमये भवभूतेः पर्याप्तं यशः प्राप्तः आसीत्।

अस्य आधारेण भवभूतिकालः ६८० तः ७५० पर्यन्तम् इति वक्तुं शक्यते।

भवभूति- कृतयः

महाकवि भवभूतेः त्रीणि नाटकानि उपलभ्यन्ते। मालती-माधवः महावीरचरितः उत्तरचरित एव च। मालती माधवः केनचित् विद्वान् तस्य प्रथमा नाट्यकृतिः इति मन्यन्ते। एतदतिरिक्तं महावीरचरितस्य उत्तरमचरितस्य च कथा परस्परं सम्बद्धा अस्ति। महावीरचरितं पूर्वभागं उत्तररामचरितं च उत्तरभागः। रसस्य दृष्ट्या अपि मालतीमाधवस्य प्रथमसृष्टिः इति युक्तं दृश्यते यतोहि अयं शृङ्गारः रसप्रधानः अस्ति। महावीरस्य चरित्रं वीररस-प्रधानम्, उत्तररामस्य च करुण-रस-प्रधानम् अस्ति। भवभूतिः मालती माधवरूपप्रकरणादिकद्वयं नाटकं रचयित्वा विश्वसाहित्ये रूपकस्य त्रीणि उत्तमोदाहरणानि अमरीकृतानि सन्ति।

भवभूतेः नाट्यकला

महाकविस्य भवभूतेः नाट्यकौशलं सम्पूर्णं संस्कृतसाहित्ये अद्वितीयम् अस्ति। महाकविः रामायणादिमहाकाव्यात् कथायाः आश्रयं स्वीकृत्य अपि घटनानां प्राकृतवर्णनानां च सार्थकसंयोगात् तस्य नाटककथायाः अतीव नाट्यरूपं प्राप्तम् अस्ति। एतदेव न, महाकविः संस्कृतभाषायां अपि पूर्णाज्ञा आसीत्। तस्य कृतीषु प्रत्येकस्य दृश्यस्य मनोदशानुसारं श्लोकानां प्रयोगः कृतः अस्ति। नाटकेषु शृङ्गारस्य वा करुणरसस्य वा व्यञ्जनानि समासमुक्तैः सरलैः सुरीलैः वाक्यैः अपि च वीर-घोर-भावना-व्यञ्जनानि समास-उजस्वी-जटिल-वाक्यैः अभिव्यञ्जितानि सन्ति। तथैव महाकविना स्वनाट्यकृतौ स्वभावानुसारं गौडियावैदर्भिविधौ अपि प्रयोगः कृतः अस्ति। मालतीमाधव-महाविचरितयोः गौडिया रीतिप्रयोगेन भवभूतिः गौडिया रीत्यस्य श्रेष्ठनाट्यकारस्य सम्मानं प्राप्तवती अस्ति। यत्र उत्तररामचरित-नाटके महाकविः वैधरबी-पद्धतेः साहाय्यं स्वीकृत्य करुण-रसस्य उत्तमरूपेण संप्रेषणं कृत्वा स्वस्य अतुलनीयप्रतिभां सिद्धं कृतवान्। भवभूतेः भाषाशैल्याः एकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं तस्य ध्वन्यात्मकता अस्ति। शब्दवर्णनद्वारा तेषां अर्थं बोधयितुं निर्जीवस्य जीवरूपेण प्रतिनिधित्वं इव भवति।

कविः स्वस्य त्रयः अपि नाट्यकृतयः मुख्यत्रयस्य रसानां माध्यमेन पराकाष्ठां यावत् नीतवान् अस्ति। मालतीमाधवस्य शृङ्गाररसस्य, महावीरचरितस्य वीररसस्य, उत्तररामचरितस्य करुणरसस्य च उत्तमं चित्रणं दृश्यते। यद्यपि महाकविना केचन रसाः सुन्दरं अभिव्यक्ताः, परन्तु भवभूतिः करुणरसक्षेत्रे अद्वितीयः अस्ति - श्करुण्यं भवभूतिरेव तनुतेश्च। एतदतिरिक्तं बाह्यस्वभावस्य मानवस्वभावस्य च सुन्दरं चित्रणं भवभूतेः कृतीषु प्राप्यते। नाटकेषु अलङ्कार, छन्दः इत्यादयः अपि सहजतया, स्वाभाविकतया, भावात्मकतया च प्रयुक्ताः सन्ति। एवं प्रकारेण महाकविभवभूतेः नाटकेषु नाटकस्य सर्वेऽपि महत्त्वपूर्णतत्त्वानि सफलतया संयोजितानि, येन सः संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठनाट्यकारेषु गण्यते।

उपर्युक्तं नाटककाराणाम् अतिरिक्तं अश्वघोषः (शरीपुत्रप्रकरणम्), हर्षः (प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानन्दः), भट्टनारायणः (वेनीसंहारम्), मुरारी (अनर्घराघवम्), राजशेखरः (षट्-रचना यथा

टिप्पणी

टिप्पणी

बालरामायणम्, बालभारतम्, कर्पूरमञ्जरी), दिग्नागः (कुण्डमाला), जयदेवः (प्रसन्नराघवम्) इत्यादयः संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखाः सिद्धाः नाटककाराः इति गण्यन्ते। वस्तुतः प्रतिशतकं संस्कृतभाषायां नाट्यकृतयः रचिताः सन्ति, आधुनिकसंस्कृतसाहित्यमपि अस्मिन् विषये पश्चात्तापं न प्राप्नोति। आधुनिकयुगे प्राचीनविषयान् विहाय आधुनिकविषयेषु नाटकानि अपि आधाररूपेण रच्यन्ते। अम्बिकादत्तव्यासस्य 'संवत्', मथुराप्रसाद दीक्षितस्य 'भारती विजय', 'गान्धी-विजय' इत्यादीनि दश नाटकानि, हरिदास सिद्धान्तवागीशस्य 'मिवर प्रताप', 'संयोगिता स्वयंसेवक', तथा 'छत्रपति सम्राज्य' इत्यादयः प्रसिद्धाः आधुनिकनाटकाः सन्ति।

संस्कृतसाहित्ये असंख्यनाट्यकारानाम्, नाट्यकृतीनां च उल्लेखाः सन्ति, यस्मात् केषाञ्चन प्रमुखानां नाटककारानाम् प्रतिनिधित्वम् अत्र प्रस्तुतम् अस्ति।

पाठगत प्रश्नाः १.४

१. 1909 तमे वर्षे गणपतिशास्त्रेण कस्य प्रसिद्धस्य संस्कृतनाट्यकारस्य 13 नाटकानि प्रकाशं प्राप्तानि?
२. भासस्य 13 नाटकानां नाम वदतु।
३. भाससृष्टिः का श्रेष्ठा मन्यते?
४. भासस्य स्थितिकालः कः निर्धारितः आसीत्?
५. स्कन्दपुराणे शूद्रकस्य विषये किं सूचितम्?
६. शूद्रकेन रचितस्य मृच्छकटिकस्य उत्तराधिकारी काव्यं कः मन्यते?
७. मृचकाटिकरूपकविविधता का? कुलेन कति कर्माणि सन्ति?
८. कालिदासस्य प्रामाणिककृतीनां उल्लेखं कुरुत।
९. अभिज्ञानशकुन्तलम् कथायाः आधारः कः?
१०. अभिज्ञानशकुन्तलस्य सङ्ख्या उत्तमा? तस्य लक्षणं व्याख्यातव्यम्।
११. कालिदासस्य भाषाशैल्याः कानि लक्षणानि सन्ति?
१२. विशाखदत्तस्य कः नाट्यकृतिः उपलभ्यते ? अस्य नायकः कः?
१३. मुद्राराक्षसे के नाटकीयपात्राः लुप्ताः सन्ति?
१४. राजशेखरः कस्य अवतारस्य आह्वानं कृत्वा भवभूतिं स्तुवति?

१५. भवभूतेः प्रमुखाः नाट्यकृतयः काः सन्ति ?

१६. भवभूतेः नाट्यकलायां कानि मुख्यानि लक्षणानि सन्ति? कृपया स्पष्ट करें।

भवता किं ज्ञातम्?

- संस्कृतसाहित्यस्य अन्तर्गतं काव्यविधाद्वयम् अस्ति दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यं च। रूपकं (नाटकम्) दृश्यकाव्यस्य उत्तमरूपम् अस्ति।
- केवलं दश प्रकाराः रूपक अथवा नाटकस्य वर्णनं क्रियमाणाः सन्ति, ये सन्ति-नाटकं, प्रकरणं, भाणं, प्रहसनं, डिमः, व्यायोगं, सामवकरं, वीथि, अड्कः, इहमृगं।
- नाटकसम्बद्धं प्रथमं उपलब्धं पुस्तकं 'नाट्यशास्त्रम्' अस्ति। अस्य निर्माता भारतमुनिः स्मृतः।
- आचार्यभारतस्य मते ब्रह्मा ऋग्वेदात् संवादं (पाठं), यजुर्वेदात् अभिनयं, सामवेदात् संगीतं, अथर्ववेदात् रसं च गृहीत्वा पञ्चमवेदशरूपेण नाटकं रचितवान् अस्ति।
- ग्रीक-रूपकेभ्यः नाटकस्य उत्पत्तिः, कठपुतली-नृत्य-सिद्धान्तः, नायक-पूजा-सिद्धान्तः, छाया-नाट्यीकरणम्, उत्सव-सिद्धान्तः इत्यादयः केचन प्रसिद्धाः सिद्धान्ताः भारतीय-नाट्यकलायाः उत्पत्तिविषये विद्वानाः चिन्तितवन्तः ।
- वैदिक काल, बौद्ध काल, पाणिनी-पतञ्जलि युग आदि में नाट्यकला परिष्कृत होकर विकास की ओर बढ़ते रहा।
- नाट्यकलानां मुख्यतत्त्वानि संवाद (पाठ), अभिनय, गायन, वादन, नृत्य, रस, चरित्र-निर्माण, नाट्य, कथानक (कालक्रम)-रचना, भाव-व्याख्या, नाटक-वृत्तिः इत्यादयः सन्ति।
- लौकिकसाहित्ये महाकवि भासः, कालिदासः, शूद्रकः, विशाखदत्तः, भवभूतिः, हर्षः, भट्टनारायणः, राजशेखरः इत्यादयः प्रमुखाः संस्कृतनाट्यकाराः सन्ति।

पाठगतप्रश्नानां उत्तरम्

१.१

१. काव्यस्य द्विविधं भवति - दृश्यं श्रव्यं च।
२. नाटकं दृश्याव्यस्य रूपकस्य प्रथमविविधता अस्ति।
३. नाटकस्य अन्यत् नाम रूपं वा रूपकम्।

टिप्पणी

टिप्पणी

४. नाट्यशास्त्रम्।
५. नाट्यशास्त्रस्य सृष्टिकालः 100 ई.पू. 300 ई. पर्यन्तः। मध्ये इति मन्यते ।
६. ऋग्वेदात् पाठः, यजुर्वेदात् अभिनयः, सामवेदात् गीतानि, अथर्ववेदात् रसतत्त्वानि च स्वीकृतानि सन्ति।
७. अमृतमन्थन्, त्रिपुरादः च नाम उपमाः ब्रह्मणा निर्मिताः।
८. ऋग्वेदस्य पुरुख-उर्वशी संवादः (10/95) कालिदासस्य श्विक्रमोर्वशियाश्च नाटकस्य आधारः मन्यते।
९. वेबर-विन्दिशयोः मते भारतीयनाटकस्य उत्पत्तिः ग्रीक-उपमाभ्यः अभवत् ।
१०. रिज्वे इत्यस्य मते यथा मृतपूर्वजानां सम्मानार्थं ग्रीकदुःखदरूपकाणि उद्भूताः, तथैव भारते वीरपूर्वजानां सम्मानार्थं भारतीयनाटकाः उद्भूताः स्यात्।
११. जर्मनविद्वांसः लुडर्स, कोनो च।
१२. यूरोपीय मेपोल नृत्य महोत्सवस्य तुलना भारतीय इन्द्रध्वज महोत्सवे सह कृता अस्ति।

१.२

१. संस्कृतनाट्यानां प्रयोजनं यज्ञविधिप्रसङ्गे पुरोहितानाम्, गणानां, प्रेक्षकाणां च मनोरञ्जनम् आसीत् ।
२. शैलुषशब्दस्य व्याख्या 'नर्तकी', 'गायक' अथवा 'कलाबाज' इति कृता अस्ति।
३. कंसवधं वालिबन्धं च नाम नाटकम्
४. मध्यप्रदेशस्य सीताबेंगा गुहा
५. नाट्यशास्त्रे दशविधोपमाः विचारिताः।
६. नाटकम्
७. नाटकं प्रकरणं भां व्यायोगं एहमृगं विधिं प्रहस्सनं अङ्कं डिमं समावकारं च।
८. उपरूपकाः अष्टादश इति स्मृताः।
९. नाट्यकलानां प्राचीनतमाः अवशेषाः सिन्धु उपत्यकासभ्यतायां प्राप्यमाणानां शिल्पानां मुद्राणां च रूपेण सन्ति। एतानि हरप्पा-मोहेनजोदरो-उत्खननेषु प्राप्तानि सन्ति।
१०. ऋग्वेदे प्रयुक्तं 'समन्' उत्सवस्य परिवर्तितं रूपं महाभारते समाज्ज 'समाज' रूपेण प्राप्यते।

११. गिरनार-उराग-जातक-शिलालेखेषु
१२. शिलालिनकृशश्वरचितानि नत्सूत्राणि अष्टाध्यायीयां उल्लिखितानि सन्ति।
१३. मुग्धाभिनय इति प्रहसनम्।
१४. ललितविस्तारे निर्दिष्टं यत् राजपुत्राः नाट्यकलायां सर्वेषु पक्षेषु शिक्षां प्राप्नुयुः।
१५. बौद्धयुगस्य समाजे विदूषकाः महिलाः च नाट्यसमूहेषु अभिनयं कुर्वन्ति स्म।

टिप्पणी

१.३

१. नाट्यवेद
२. कैशिकी वृत्ति
३. अभिनयः चतुर्विधः - अङ्गिकः, वाचिकः, सात्विकः, अहर्षः च।
४. प्राचीनग्रन्थेषु यजुर्वेद-विष्णुधर्मोत्तरपुराण-नाट्यशास्त्र-दशरूपक-आदिषु त्रिंशत्तमे अध्याये अभिनयः विहितः अस्ति।
५. भारतमुनिद्वारा चतुर्विधं वाद्ययन्त्राणां वर्णनं कृतम् अस्ति - तत् (वीना इत्यादि), अवनद्ध (मृदङ्ग, पहत इत्यादि), सुशीर (वंशी, वेणु आदि) तथा घन (झाल इत्यादि)।
६. अग्निपुराणम्
७. नाटकस्य मुख्यतत्त्वानि सन्ति संवादः, अभिनयः, गायनम्, रुचिः, भावः, नाट्यः, कथानकः, पात्राणि, नाटकम् इत्यादयः।

१.४

१. भास
२. प्रतिग्ययोगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्त, प्रतिमानाटक, अभिषेकनाटक, उरुभंग, दुत्वक्य, पञ्चरात्र, कर्णभर, मध्यम्ब्यायोग, बालचरित, अविमरक, चारुदत्त च भासस्य त्रयोदश नाटकानि सन्ति।
३. स्वप्नवासवदत्त
४. 4वीं शताब्दी ई.पू

टिप्पणी

५. स्कन्दपुराणस्य मते शूद्रकः आन्ध्रवंशी राजा रूपेण चित्रितः अस्ति यः सातवाहनवंशस्य नाम्ना प्रसिद्धः अभवत् ।
६. भासस्य रूपकं चरुदत्तं नाम
७. प्रकरणम्। मृच्छकटीके कुल दश कर्माणि सन्ति।
८. कालिदासस्य कृतयः - कुमारसम्भवम्, रघुवंशम् (महाकाव्यम्), ऋतुसंहारम्, मेघदूतम् (गीतकाव्यम्), मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीम् एवं अभिज्ञानशकुन्तलम् (नाटकम्)।
९. अभिज्ञानशकुन्तलस्य कथायाः आधारः महाभारतस्य आदिपर्वस्य शकुन्तलकथा अस्ति।
१०. शकुन्तलस्य उत्तमः भागः चतुर्थः कृत्यः। अस्मिन् शकुन्तलस्य भर्तुः प्रस्थानकालस्य हृदयस्पर्शी हृदयस्पर्शी च चित्रणं प्रस्तुतम् अस्ति।
११. कालिदासः वैदर्भी रीतिः, श्रृङ्गाररसः, उपमा आलंकारः च - 'उपमा कालिदस्यः' इति श्रेष्ठः नाटककारः मन्यते।
१२. मुद्राराक्षसः विशाखदत्तस्य नाटकीयः। अस्य नायकः चाणक्यः।
१३. मुद्राराक्षसे विदूषकस्त्रीपात्राणां अभावः।
१४. राजशेखरेण महर्षिवाल्मीकि अवतार इति वदन् भवभूतेः स्तुतिः कृता अस्ति।
१५. भवभूतेः मुख्याः नाट्यकृतयः सन्ति - मालती माधवः, महावीरचरितः, उत्तररामचरितः च।
१६. भवभूतेः उत्तमग्रन्थे उत्तररामचरिते वैधरबीरीत्याः साहाय्यम् आदाय करुणरसस्य उत्तमरूपेण संप्रेषणं कृत्वा अद्भुतं नाट्यकला प्रस्तुतं कृतम् अस्ति। 'ध्वनिविज्ञानम् अर्थात् ध्वनिद्वारा अर्थस्य संप्रेषणम् अपि भवभूतेः भाषाशैल्याः महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् अस्ति।